

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेत राजकीय शक्तीचा प्रभाव

मार्गदर्शक- प्रा. डॉ. संजय सांभाळकर

राज्यशास्त्र विभाग विभागप्रमुख

दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय वाळूज, छ. संभाजीनगर

नाव- वाल्मिक साहेबराव वाघ

राज्यशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छ. संभाजीनगर

प्रस्तावना-

मराठवाडा हा महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिप्रेक्ष्यातील एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत या प्रदेशाच्या सामाजिक रचनेत विविध प्रकारच्या घटकांनी भूमिका बजावली आहे. जातीय, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेमुळे मराठवाडा एक गुंतागुंतीचा समाज म्हणून ओळखला जातो. या विविधतेच्या पार्श्वभूमीवर राजकीय शक्तीचा प्रभाव हा समाजाच्या विकासाच्या तसेच त्याच्या बदलाच्या प्रक्रियेचा निर्णायक घटक ठरला आहे. त्यामुळे, मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेत राजकीय शक्तीचा प्रभाव यावर एक सखोल समाजशास्त्रीय चिकित्सा करणे अत्यंत गरजेचे ठरते.

मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेतील विविध घटक — विशेषतः जातीय आणि आर्थिक असमानता — या घटकांवर राजकीय शक्तीच्या हस्तक्षेपामुळे अनेकवेळा बदल होत आले आहेत. सामाजिक समानतेच्या दिशेने होणारे प्रयत्न, तसेच विरोधात्मक गटांमध्ये होणारे संघर्ष, हे दोन्ही राजकीय शक्तीच्या उपयोजनांशी निगडित आहेत. या प्रादेशिक भागातील सामाजिक रचनेवर राजकीय पक्ष, स्थानिक नेते आणि चळवळींचा प्रभाव दीर्घकालीन असून, त्यातून सामाजिक परिवर्तन घडत आले आहे. म्हणूनच या विषयाचा अभ्यास केवळ मराठवाड्यापुरता मर्यादित न राहता, तो समग्र सामाजिक परिवर्तनाचा आरसा देखील दर्शवितो.

राजकीय शक्तीचा समाजावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करताना आपण केवळ सत्ता प्राप्ती किंवा शासन व्यवस्थेपुरते मर्यादित राहत नाही, तर समाजातील विविध गटांचे परस्परसंवाद, सामाजिक न्याय, शोषण आणि समावेशन यांचाही विचार करतो. सामाजिक रचनेतील बदल हे सामाजिक चळवळी, राजकीय धोरणे, शैक्षणिक व आर्थिक सुधारणा यांच्याशी निगडित आहेत. मराठवाडा या क्षेत्रात या घटकांचे मिश्रण कसे आणि कोणत्या प्रकारे घडले आहे, हे समजून घेणे समाजशास्त्रासाठी महत्त्वाचे आहे.

या संशोधन पेपरद्वारे मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेवर राजकीय शक्तीचा प्रभाव याचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामाजिक आणि राजकीय बदल यांचे सहवास, संघर्ष व एकरूपीकरण यांचे विविध पैलू तपासून, या क्षेत्रातील सध्याच्या स्थितीचे तसेच भविष्यातील शक्यतांचे स्वरूप स्पष्ट करणे हा या प्रबंधाचा मुख्य हेतू आहे. अशा प्रकारे, हा अभ्यास मराठवाड्याच्या सामाजिक व राजकीय जीवनाचा सखोल आणि वैज्ञानिक विश्लेषण सादर करतो.

Keywords- सामाजिक रचना, राजकीय शक्ती, मराठवाडा, जातिव्यवस्था, समाजशास्त्रीय विश्लेषण, सामाजिक चळवळी, आर्थिक संसाधने, नेतृत्व, विकास धोरणे.

१. सामाजिक आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी-

मराठवाडा हा महाराष्ट्र राज्याचा पश्चिमोत्तर भाग असून भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या एक वेगळाच प्रदेश मानला जातो. मराठवाड्याची रचना आणि त्याचा सामाजिक इतिहास हा अनेक शतकांपासून विविध सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक घडामोडींचा साक्षीदार राहिला आहे. या प्रदेशाचा भूगोल खडकाळ, कोरडा आणि कधी कधी अर्ध-वनस्पती असलेल्या भागांनी भरलेला असून यामुळे इथे राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनशैलीवर खोल परिणाम झाला आहे. शेतकरी समाज हा येथे बहुसंख्य असून त्यांचं जीवन आणि त्यांचा समाज ही पारंपरिक पद्धतींनी वळण घेत आला आहे. अशा भूगोलिक आणि सामाजिक परिस्थितीने मराठवाड्याच्या लोकांच्या मानसिकता, व्यवहार, आर्थिक परिस्थिती व सामाजिक रचनेवर खोलवर प्रभाव टाकला आहे.

इतिहासाच्या संदर्भात पाहिल्यास, मराठवाड्याला मध्ययुगीन काळात अनेक मुस्लिम सत्ताधारी राजवंशांनी नियंत्रित केले. निजाम, आदिलशाही, औरंगजेब यांसारख्या सत्ता प्रतिष्ठानांनी या प्रदेशावर अनेक शतक राज्य केले. या काळात धार्मिक, सांस्कृतिक व सामाजिक स्तरावर अनेक बदल झाले. मुस्लिम सत्ताधाऱ्यांच्या अधिपत्यामुळे या प्रदेशातील धर्म, प्रशासन आणि सामाजिक संरचना वेगळ्या प्रकारे विकसित झाली. स्वतंत्र भारताच्या स्थापनेपूर्वी मराठवाडा हे इलाहाबादच्या निजामशाहीतील भाग होते आणि त्यावेळी या प्रदेशाचा आर्थिक विकास तुलनेने कमी झाला होता. त्यामुळे सामाजिक रचनेमध्ये शेतकऱ्यांच्या विषमतेसारखे मुद्दे अधिक तीव्र झाले.

सामाजिक रचनेचा एक मुख्य पैलू म्हणजे जातीय विभागणी. मराठवाड्यात मराठा, दलित, मुस्लिम, कुर्मी, धनगर, माळी, बाणीय इत्यादी अनेक जाती असून त्यांचे सामाजिक स्तर वेगळे आहेत. या जातींच्या सामाजिक स्थानाच्या आधारे समाज एका कठोर जमातीमध्ये विभागलेला दिसतो. सामाजिक नियम आणि परंपरांनी या वर्गीकरणांना बळकटी दिली आहे. त्यामुळे सामाजिक अंतरे आणि भेदभाव यामुळे राजकीय आणि आर्थिक शक्तीचे बळकटीकरण एका विशिष्ट वर्गाच्या हातात राहिलेले दिसते. या सामाजिक स्थितीमुळे विविध जाती आणि गटांमध्ये सामाजिक संघर्ष व राजकीय वर्चस्वासाठी सतत संघर्ष सुरू असतो.

मराठवाडा हा मुख्यतः कृषीप्रधान प्रदेश असून त्याच्या आर्थिक परिस्थितीचा थेट परिणाम सामाजिक रचनेवर झाला आहे. शेतकरी वर्गाच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीतील असमानता, भूमीवर्गीय शक्तींचा दबदबा आणि कामगार वर्गाची दुर्बलता या प्रदेशाच्या सामाजिक संघर्षाचे मुख्य स्रोत आहेत. कृषी व भूमी संबंधित समस्या, जलसंधारणाचा अभाव, तसेच शैक्षणिक आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव या घटकांमुळे सामाजिक रचना अधिक गुंतागुंतीची झाली आहे. अशा विविध पार्श्वभूमीवर मराठवाड्याचा सामाजिक इतिहास घडत गेला असून त्यावर राजकीय शक्तींचा खोलवर प्रभाव राहिला आहे. **स्वातंत्र्यानंतरच्या** काळातही या प्रदेशात जातीय राजकारण, सामाजिक चळवळी आणि शैक्षणिक-आर्थिक सुधारणांमुळे अनेक बदल झाले आहेत. त्यामुळे मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेचा अभ्यास करताना या ऐतिहासिक, भौगोलिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा सखोल विचार करणं अत्यंत आवश्यक ठरतो.

२. सामाजिक रचनेतील प्रमुख घटक

२.१ जातीय रचना

मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेतील जातीय विभागणी ही अतिशय सखोल आणि गुंतागुंतीची आहे. या प्रदेशातील जातीय घटक फक्त सामाजिक ओळखीपुरते मर्यादित नसून ते राजकीय शक्ती आणि आर्थिक संसाधनांच्या वाटपावरदेखील मोठा प्रभाव टाकतात. मराठा हे समाजातील एक प्रमुख व शक्तिशाली गट असून ते परंपरागत भूमीधारक आणि राजकीय नेतृत्वाचा गाभा राहिले आहेत. मात्र, दलित, आणि मुस्लिम यांसारख्या समाजगटांनीही स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर जागरूकता वाढवून सामाजिक-राजकीय आंदोलनांद्वारे आपली भूमिका अधिक स्पष्ट केली आहे.

जातीय राजकारणाने या प्रदेशातील सत्ता व्यवस्थेवर थेट प्रभाव टाकला आहे. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील दलित चळवळींनी मराठवाड्यात शोषित वर्गाच्या राजकीय सत्तेत प्रवेशाचा मार्ग मोकळा केला आहे. त्याचबरोबर, मुस्लिम समाज देखील स्थानिक राजकारणात मोठ्या प्रमाणावर सक्रिय आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीबाबत प्रश्न निर्माण होत असतात. जातीय असमानतेमुळे अनेकदा सामाजिक संघर्ष, मतदार संघांचे विभाजन आणि सत्ता संघर्ष घडतात.

जातीय रचनेत बदल घडवण्यासाठी शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणा महत्वाच्या आहेत. सरकारी आरक्षण, सामाजिक संघटना, वंचित वर्गासाठी राबवण्यात आलेले विकास प्रकल्प, आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये विविध जातींचा सहभाग या माध्यमातून जातीय विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. परंतु हे बदल अजूनही पूर्णपणे सामाजिक समतेकडे नेत नाहीत, कारण समाजातील काही प्रथागत रूढी व सत्ताकेंद्र अजूनही कायम आहेत.

२.२ आर्थिक घटक

मराठवाडा हा मुख्यतः कृषीप्रधान भाग असून आर्थिक विषमता या प्रदेशाच्या सामाजिक रचनेत मुख्य अडथळा आहे. शेतकऱ्यांचे बहुसंख्य भाग लहान किंवा अल्प भूधारक असून त्यांना पुरेशे उत्पन्न मिळत नाही. मोठे भूमीधारक वर्ग मात्र आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून प्रबळ आहेत आणि त्यामुळे सामाजिक स्थितीत विषमता निर्माण होते. आर्थिक दुर्बलतेमुळे अनेक शेतकरी कर्जबाजरी, दुष्काळ, जलसंधारणाचा अभाव अशा समस्यांशी संघर्ष करत आहेत.

उद्योगाचा अभाव, नागरीकरणाचा कमी प्रमाणात विस्तार आणि बेरोजगारी या कारणांमुळे मराठवाडा हा विकासाच्या दृष्टीने मागे राहिला आहे. त्यामुळे आर्थिक परिस्थितीचा परिणाम सामाजिक रचनेवर थेट होतो, जसे की सामाजिक स्थैर्याचा अभाव, संघर्ष वाढणे, आणि राजकीय अस्थिरता. गरीब, शेतकरी, कामगार वर्ग यांच्यातील वर्गीय संघर्ष सामाजिक रचनेत नवीन रूपे घेत आहे.

सरकारच्या विविध योजनांमुळे आर्थिक स्थितीत सुधारणा होण्याचा प्रयत्न आहे. पंतप्रधान ग्राम सडक योजना, महाराष्ट्र सरकारच्या कृषी सुधारणा योजना, तसेच महिला स्वावलंबन कार्यक्रम यांचा या प्रदेशावर सकारात्मक परिणाम होतो आहे. पण सामाजिक विषमतेमुळे या योजनांचा प्रभाव संपूर्ण समाजात समभागी होत नाही. त्यामुळे राजकीय नेतृत्वाची भूमिका या विषमतेच्या निर्मूलनासाठी फार महत्वाची ठरते.

२.३ सांस्कृतिक घटक

मराठवाडा प्रदेशाची सांस्कृतिक ओळख ही त्याच्या सामाजिक रचनेशी निगडित आहे. या भागात मराठी भाषा आणि परंपरा जपली गेली आहे, परंतु तसेच हिंदू संस्कृती, मुस्लिम आणि आदिवासी संस्कृतींचाही इथे मोठा वाटा आहे. धार्मिक सण, पारंपरिक कला, संगीत, आणि लोकसांस्कृतिक कार्यक्रम सामाजिक बंध दृढ करतात, मात्र सांस्कृतिक वेगळेपणांमुळे काही वेळा संघर्षाची स्थितीही निर्माण होते.

धार्मिक आणि जातीय सांस्कृतिक ओळख सामाजिक सत्ताकेंद्रांसाठी माध्यम ठरते. विविध गट आपली सांस्कृतिक छबी टिकवण्यासाठी आणि प्रसारित करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. यामुळे मराठवाड्यात सांस्कृतिक समावेशन आणि बहुसांस्कृतिकतेचा प्रश्न चर्चेत राहतो. काही प्रसंगी सांस्कृतिक भेदभाव आणि धार्मिक तणाव सामाजिक रचनेत भेद निर्माण करतात.

सांस्कृतिक क्षेत्रातील बदलांमध्ये शैक्षणिक संस्था, सामाजिक चळवळी आणि माध्यमांचा मोठा वाटा आहे. संस्कृतीची पुनर्रचना, नवसामाजिक चळवळी, तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाने सांस्कृतिक ओळख बदलत आहे, ज्यामुळे सामाजिक संवाद आणि एकात्मता वाढण्यास मदत होत आहे.

२.४ राजकीय शक्तीचा सामाजिक रचनेवर प्रभाव

मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेवर राजकीय शक्तीचा प्रभाव हा अत्यंत निर्णायक ठरतो. जातीय, आर्थिक आणि सामाजिक संघर्ष यांच्या व्यवस्थापनासाठी राजकीय पक्षांनी विविध धोरणे राबवली आहेत. मराठवाडा हे जातीय राजकारणासाठी एक महत्वाचे क्षेत्र आहे जिथे मराठा, दलित, मुस्लिम नेतृत्वात वर्चस्वासाठी संघर्ष चालू असतो.

राजकीय शक्ती जमिनीच्या वाटपापासून ते सामाजिक न्याय, आरक्षण, विकास योजना यावर प्रभाव टाकते. राजकीय नेते सामाजिक गटांना संघटित करतात, त्यांच्या हक्कासाठी आवाज उठवतात, आणि शासन व्यवस्थेत स्थान मिळवतात. यामुळे सामाजिक गटांना अधिक सशक्तीकरण मिळते, परंतु काही वेळा राजकीय स्वार्थासाठी सामाजिक विरोधाभास देखील वाढतो.

शासनाने राबवलेले आरक्षण, सामाजिक कल्याण योजना आणि लोकसहभागी धोरणे या माध्यमातून राजकीय शक्ती सामाजिक बदल घडवण्याचा प्रयत्न करते. परंतु या बदलांचा परिणाम स्थानिक स्तरावर कसा होतो, यावर स्थानिक राजकीय परिस्थिती आणि समाजातील गटांच्या सहकार्याचा मोठा प्रभाव असतो. त्यामुळे राजकीय नेतृत्व व सामाजिक चळवळींचा परस्परसंवाद सामाजिक रचनेच्या गतिमानतेत महत्वाचा घटक ठरतो.

२.४.१ जातीय राजकारण आणि सत्ता व्यवस्थापन

जातीय ओळख आणि राजकीय शक्तीचा संबंध:

मराठवाड्यात जातीय गटांमधील ओळख राजकीय शक्ती मिळवण्याचा महत्वाचा आधार आहे. मराठा, दलित, मुस्लिम, आणि अन्य पिछड्या गटांचे राजकीय प्रतिनिधित्व आणि त्यांच्यातील सत्तेसाठी संघर्ष समाजाचा मुख्य विषय आहे. राजकीय पक्ष आपल्या क्षेत्रातील विशिष्ट जातीय गटांशी संबंधित होऊन मतदानाच्या आकड्यांवर परिणाम साधतात. यामुळे जातीय भेद अधिक बळकट होण्याचा धोका निर्माण होतो.

मराठा समाजाचा पारंपरिक राजकीय दबदबा मराठवाड्याच्या सामाजिक आणि राजकीय रचनेत अतिशय महत्वाचा आहे. ते मोठ्या भूमीधारक आणि स्थानिक प्रशासनात प्रभावी असून, शासकीय पदांवर त्यांचा प्रचंड वर्चस्व आहे. त्यामुळे मराठा वर्गाने सामाजिक

प्रतिष्ठा आणि आर्थिक सामर्थ्य टिकवले आहे. मात्र, गेल्या काही दशकांत दलित, ओबीसी, मुस्लिम आणि इतर पिछडा गटांच्या सामाजिक जागरूकतेमुळे मराठा समाजाला राजकीय क्षेत्रात नवे आव्हान समोर आले आहे. आरक्षणाच्या प्रश्नावर या गटांमध्ये संघर्ष अधिक तीव्र झाला आहे. त्यामुळे मराठा समाजाने आपले स्थान टिकवण्यासाठी राजकीय संघटनांची भूमिका अधिक दृढ केली असून, स्वराज्य संस्थांपासून राज्यस्तरीय राजकारणापर्यंत आपला दबदबा कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. या प्रक्रियेत राजकीय पक्ष, सामाजिक संघटना आणि सांस्कृतिक चळवळींनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे मराठा समाजाचा दबदबा केवळ ऐतिहासिक संदर्भात नाही तर सध्याच्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीतही ठळकपणे दिसून येतो. हा दबदबा अनेकदा सामाजिक समतेच्या प्रयत्नांवर परिणाम करतो, ज्यामुळे मराठावाड्यातील सामाजिक बदल आणि राजकीय संघर्ष यांचे स्वरूप गुंतागुंतीचे बनले आहे.

दलित चळवळींनी शोषित वर्गाच्या राजकीय सत्तेत प्रवेशाचा मार्ग मोकळा केला आहे. अनेक दलित नेते व कार्यकर्ते यांनी सामाजिक अन्यायाविरुद्ध लढा दिला असून, त्यामुळे सामाजिक रचनेत मोठे बदल घडले आहेत. मुस्लिम समाजानेही स्थानिक राजकारणात आपले स्थान मजबूत केले असून, जातीय राजकारण अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे. राजकीय पक्ष जातीय गटांना संघटित करून सत्ता टिकवण्याचा प्रयत्न करतात, ज्यामुळे सामाजिक समरसतेला आव्हान निर्माण होते.

दलित चळवळींचा उदय:

दलित समाजाने शोषणाच्या विरोधात अनेक चळवळींच्या माध्यमातून विरोध केला आहे, यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या चळवळींमुळे दलित समाजात स्वाभिमान आणि सामाजिक जागरूकता वाढली आहे. त्यांनी विविध संघटना तयार करून आपले हक्क मागण्यासाठी राजकीय पक्षांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे. यामुळे दलितांनी आपल्या सामाजिक स्थानाला बदलून राजकीय सत्ताकेंद्रात महत्त्वाची जागा निर्माण केली आहे. या प्रक्रियेमुळे मराठावाड्यातील सामाजिक संरचनेत मोठे बदल घडले असून शोषित वर्गासाठी अधिक समावेशक धोरणे राबवली जात आहेत.

मुस्लिम समाजाचा राजकीय सहभाग:

मराठावाड्याचा मुस्लिम समाज आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून अनेक आव्हानांना सामोरे जातो. त्यामुळे त्यांनी स्थानिक आणि राज्यस्तरीय राजकारणात सक्रिय होऊन आपल्या हक्कांसाठी लढा दिला आहे. ग्रामीण भागांमध्ये मुस्लिम समाजाने विविध राजकीय पक्षांशी सामंजस्य करून आपल्या हितासाठी एकत्र येण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामुळे मुस्लिम समाजाचे राजकीय वजन वाढले असून स्थानिक सत्ता व्यवस्थेत त्यांचे महत्त्व वाढले आहे. तथापि, या राजकीय गतिशीलतेमुळे जातीय राजकारण अधिक गुंतागुंतीचे आणि संवेदनशील बनले आहे.

राजकीय पक्षांचा जातीय भेदावरील उपयोग:

मराठावाड्यातील राजकीय पक्ष आपल्या मतदारसंघाला मजबूत करण्यासाठी जातीय ओळखीचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात. ते विशिष्ट जाती किंवा समाजगटांना एकत्र करून मतदानासाठी संघटित करतात, ज्यामुळे त्यांच्या राजकीय दबदब्यात वाढ होते. मात्र, अशा जातीय राजकारणामुळे समाजातील भेद आणि विरोधाभास अधिक तीव्र होण्याचा धोका असतो. सामाजिक एकात्मतेऐवजी भेद अधिक बळकट होतात, ज्यामुळे समाजात संघर्ष निर्माण होतो. त्यामुळे जातीय ओळख राजकारणाचा एक दुहेरी परिणाम समाजावर होत असल्याचे दिसून येते.

राजकीय नेत्यांची भूमिका:

स्थानिक राजकीय नेते हे जातीय नेतृत्व करून त्यांच्या गटाचे हित सांभाळतात. त्यामुळे राजकारणात जातीय गटांचे एकीकरण तसेच संघर्ष दोन्ही दिसतात. जातीय राजकारणामुळे काही वेळा सामाजिक एकात्मतेला धोका निर्माण होतो, परंतु यामुळे गटांना आपले हक्क मागण्याची संधी देखील मिळते. राजकीय नेते हे मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेत अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ते फक्त सत्ता प्राप्तीपुरते मर्यादित नसून विविध सामाजिक गटांमध्ये संबंध जुळवणे, मतदारांना संघटित करणे, आणि त्यांचे प्रश्न शासनाच्या स्तरावर मांडणे या प्रक्रियेत सक्रिय असतात. स्थानिक नेत्यांनी त्यांच्या जातीय, सामाजिक आणि आर्थिक गटांचे नेतृत्व करून त्या गटांना राजकीय शक्तीमध्ये प्रतिनिधित्व मिळवून दिले आहे. त्यामुळे सामाजिक गटांना आपले हक्क मिळवण्यासाठी राजकीय नेत्यांकडे मोठ्या अपेक्षा असतात. मराठवाड्यातील राजकीय नेते अनेकदा सामाजिक संघर्षांना मार्गदर्शन करतात, तसेच विरोधी गटांमध्ये समन्वय साधून सामाजिक शांतता राखण्याचा प्रयत्न करतात. या भूमिकेमुळे ते सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम ठरतात.

पण राजकीय नेत्यांची भूमिका केवळ सकारात्मक नसते. अनेक वेळा राजकीय स्वार्थासाठी ते सामाजिक गटांमध्ये भेद निर्माण करतात किंवा विद्यमान सामाजिक विषमतेचा फायदा घेऊन आपल्या पक्षाचा दबदबा वाढवतात. यामुळे सामाजिक एकात्मतेला आघात होतो आणि जातीय-धार्मिक संघर्षांना प्रोत्साहन मिळते. तसेच काही नेते स्थानिक स्तरावर भ्रष्टाचार, पक्षपात आणि अन्यायकारक धोरणे राबवून समाजातील दुर्बल घटकांना अधिक त्रासात टाकतात. त्यामुळे राजकीय नेतृत्वाची नैतिक जबाबदारी आणि सामाजिक जबाबदारी यांच्यात संतुलन साधणे आवश्यक असते, ज्यामुळे सामाजिक समावेश आणि न्याय यांचा विकास होऊ शकतो.

२.४.२ आर्थिक संसाधने आणि राजकीय वर्चस्व

सामाजिक आणि राजकीय महत्त्व-

मराठवाडा हा कृषिप्रधान प्रदेश असल्याने भूमी ही केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक आणि राजकीय सामर्थ्याचा मुख्य स्रोत आहे. मोठ्या भूमीधारकांचा राजकीय वर्चस्व वाढवण्याचा प्रयत्न असतो, तर छोटे व जमीन नसलेले शेतकरी राजकीय समावेशनासाठी संघर्ष करतात. भूमीच्या मालकीवर आधारित सामाजिक प्रतिष्ठा ही ग्रामीण समाजात राजकीय निर्णयांवर प्रभाव टाकते. मोठ्या जमिनीवाल्यांचे पंचायतपासून ते विधानसभा निवडणुकांपर्यंत मतदारांवर वर्चस्व असते. त्यांच्या हातातील आर्थिक साधनसंपत्ती त्यांना राजकीय पक्षांना निधी देण्याची व उमेदवारी मिळवण्याची ताकद देते. त्यामुळे भूमीधारकांच्या हातात सत्ता केंद्रीत होत जाते, तर भूमिहीन वर्ग आर्थिकदृष्ट्या आणि राजकीयदृष्ट्या मागे राहतो.

भूमी विभाजन आणि संघर्ष-

भूमीच्या वितरणावर आधारित असमानतेमुळे सामाजिक संघर्ष तीव्र होतात आणि राजकीय पक्ष या संघर्षांना आधार देऊन आपली सत्ता मजबूत करतात. जमीनविभागणूक, शेतकरी आंदोलनं यांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप सामाजिक रचनेत बदल घडवतो. या संघर्षांमुळे राजकीय पक्ष शेतकरी आणि भूमिहीन वर्गाला आपल्या बाजूला खेचण्याचा प्रयत्न करतात. जमीन सुधारणा कायदे, सिंचन प्रकल्प, आणि कृषी अनुदान यांसारख्या धोरणांचा उपयोग अनेकदा राजकीय उद्देश साधण्यासाठी केला जातो. परंतु जमिनीच्या हक्कावरचा संघर्ष दीर्घकाळ सोडवला गेला नाही, तर तो सामाजिक विभाजन वाढवतो आणि ग्रामीण समाजात अस्थिरता निर्माण करतो.

२.४.३ सामाजिक चळवळींवर राजकीय सत्ता आणि त्याचा परिणाम-

दलित आणि पिछडा वर्ग चळवळी-

मराठवाड्यात दलित चळवळींना राजकीय पाठबळ मिळाल्यामुळे शोषित गटांनी आपले हक्क मागणे सुलभ झाले आहे. राजकीय पक्षांनी या चळवळींना स्वीकारून त्यांना आरक्षण, सामाजिक न्याय आणि विकासाच्या योजनेत स्थान दिले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारसरणीवर प्रेरित होऊन दलित संघटनांनी केवळ राजकीय सहभाग वाढवला नाही तर सामाजिक जागरूकतेचा नवा लाट निर्माण केला. परिणामी, दलित समाज आता पंचायत, जिल्हा परिषद, आणि विधानसभेत आपली उपस्थिती लक्षणीय प्रमाणात नोंदवत आहे. यामुळे सामाजिक संरचनेत सत्तेचे पुनर्वितरण दिसून येते.

महिला सक्षमीकरण आणि राजकीय सहभाग-

महिला चळवळींना आणि महिला नेत्यांना राजकीय शक्तीमध्ये समाविष्ट करून सामाजिक बदलांना वेग दिला जात आहे. यामुळे सामाजिक रचनेत लैंगिक समता आणि महिलांच्या अधिकारांना बळकटी मिळत आहे. पंचायत राज संस्थांमधील ५० टक्के आरक्षण, महिला स्वयं-साहाय्य गटांची वाढ, आणि शिक्षणाच्या वाढत्या संधींमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला आहे. मात्र, अद्यापही ग्रामीण भागात पितृसत्ताक मानसिकतेमुळे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत पूर्ण अधिकार मिळणे आव्हानात्मक आहे. राजकीय पातळीवर महिलांचा खरा प्रभाव वाढवण्यासाठी नेतृत्व प्रशिक्षण आणि आर्थिक स्वावलंबन गरजेचे आहे.

राजकीय सत्ता आणि सामाजिक चळवळींवरील नियंत्रण-

काही वेळा राजकीय सत्ता चळवळींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किंवा त्यांना वापरण्यासाठी प्रयत्न करते. यामुळे सामाजिक चळवळींचे स्वरूप बदलते किंवा तो राजकीय स्वार्थासाठी वापरला जातो. उदाहरणार्थ, काही चळवळी सुरुवातीला शोषितांच्या हक्कांसाठी उभ्या राहतात, पण नंतर पक्षीय अजेंड्याचा भाग बनतात. यामुळे त्या चळवळींची मूळ उद्दिष्टे मागे पडतात आणि जनतेचा विश्वास कमी होतो. त्यामुळे चळवळींचे राजकीयकरण टाळणे हे सामाजिक न्यायासाठी आवश्यक ठरते.

२.४.४ राजकीय धोरणे आणि सामाजिक समावेशन

आरक्षण आणि विकास योजना-

सरकारच्या आरक्षण धोरणांमुळे वंचित वर्गांना शिक्षण, नोकरी आणि प्रशासनामध्ये संधी मिळत आहे. मराठवाड्यात या धोरणांनी सामाजिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे, परंतु काही गटांमध्ये त्याचे विरोध आणि संघर्षही दिसून येतात. आरक्षणांमुळे दलित, ओबीसी, आणि इतर मागास गटांमध्ये शैक्षणिक व आर्थिक प्रगती झाली असली तरी, मराठा समाजासारख्या सत्ताधारी गटांमध्ये नाराजी वाढली आहे. यामुळे आंदोलन, राजकीय दबाव आणि धोरणांमध्ये फेरबदल यासारख्या घटना घडतात.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील राजकीय सहभाग-

ग्रामीण भागातील पंचायत राज संस्थांमध्ये विविध सामाजिक गटांचे राजकीय सहभाग वाढला आहे. यामुळे स्थानिक स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत सामाजिक गटांना अधिक सहभाग मिळतो आणि सामाजिक बदल शक्य होतात. निधीचे नियोजन, विकास प्रकल्पांची अंमलबजावणी, आणि स्थानिक प्रश्न सोडवण्यात या संस्थांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. मात्र, जातीवादी राजकारण आणि आर्थिक अनियमितता यामुळे स्थानिक स्वराज्याचा अपेक्षित परिणाम काही वेळा साध्य होत नाही.

राजकीय नेतृत्व आणि सामाजिक न्याय-

राजकीय नेत्यांनी सामाजिक न्याय, समानता, आणि समावेशनासाठी धोरणे राबविणे आवश्यक आहे. राजकीय इच्छाशक्ती व सामाजिक दबाव यांमुळेच सामाजिक रचनेत प्रगती होऊ शकते. नेतृत्व केवळ निवडणुकीपुरते मर्यादित न राहता दीर्घकालीन विकासाची दृष्टी असणे गरजेचे आहे. अशा नेतृत्वातूनच वंचित गटांना खरा सक्षमीकरणाचा मार्ग मिळू शकतो.

२.४.५ राजकीय शक्तीचा सामाजिक स्थैर्य आणि संघर्षावर परिणाम

सामाजिक स्थैर्य राखणे-

राजकीय शक्ती अनेकदा सामाजिक स्थैर्य टिकवण्यासाठी विविध गटांमध्ये सामंजस्याचे प्रयत्न करते. परंतु जातीय संघर्ष, आर्थिक विषमता या मुद्द्यांवर संवेदनशीलता राखणे हे आव्हान ठरते. प्रभावी नेतृत्व आणि पारदर्शी प्रशासनामुळेच समाजात दीर्घकालीन स्थैर्य येऊ शकते. अन्यथा, तात्पुरत्या सामंजस्याच्या प्रयत्नांनी मूल समस्या सुटत नाहीत.

सामाजिक संघर्षाचा राजकीय वापर-

काही वेळा राजकीय पक्ष सामाजिक संघर्षाचा फायदा घेऊन सत्ता वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे संघर्ष दीर्घकालीन होऊ शकतो आणि सामाजिक स्थैर्यात अडथळा निर्माण होतो. जाती-धर्मावर आधारित राजकीय भाषणे, प्रचार मोहीम, आणि निवडणूक धोरणे सामाजिक फूट वाढवतात. दीर्घकालीन शांततेसाठी संघर्षाचे निराकरण न्याय्य पद्धतीने होणे अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष -(Conclusion)

मराठवाड्याच्या सामाजिक रचनेत आणि राजकीय शक्तीच्या वितरणात असलेली ऐतिहासिक असमानता केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वाने दूर होणार नाही, तर शिक्षण, आर्थिक सक्षमीकरण, पारदर्शक प्रशासन आणि सामाजिक संवाद यांचा संगम आवश्यक आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व भेदभावविरोधी जनजागृतीमुळे तळागाळातील लोकांना सशक्त करता येईल. त्याचबरोबर राजकीय प्रक्रियेत पारदर्शकता आणून आणि निधीच्या वापरात सामाजिक लेखापरीक्षण सक्तीचे केल्यास विकासाचे फायदे समान रीतीने वितरित होतील. आर्थिक सक्षमीकरणासाठी सूक्ष्म वित्त, लघुउद्योग व शेती मूल्यवर्धनावर भर देणे महत्वाचे आहे, तसेच विविध गटांमध्ये संवाद व सांस्कृतिक आदान-प्रदानाच्या माध्यमातून सामाजिक एकात्मता वाढवणे गरजेचे आहे.

यातून स्पष्ट होते की मराठवाड्याचा सर्वांगीण विकास हा केवळ राजकीय नेतृत्वाच्या इच्छाशक्तीवर अवलंबून नसून, संपूर्ण समाजाच्या सामूहिक प्रयत्नांवर आधारित असावा लागेल. धोरणनिर्मिती ही पुराव्यावर आधारित, सर्वसमावेशक आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोनातून व्हायला हवी. शासन, नागरी समाज, स्वयंसेवी संस्था आणि शैक्षणिक क्षेत्र यांनी एकत्रित येऊन काम केल्यासच सामाजिक रचना व राजकीय शक्ती यामधील असमतोल कमी होऊ शकेल. अशा सर्वसमावेशक दृष्टिकोनातून मराठवाडा केवळ राजकीयदृष्ट्या नव्हे तर सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्याही बळकट होऊ शकतो, ज्यामुळे खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची मूल्ये रुजतील.

सूचना- (Recommendations)

मराठवाड्यात सामाजिक रचना व राजकीय शक्तीतील असमानता दूर करण्यासाठी पुढील पावले आवश्यक आहेत –

१. शिक्षण व जनजागृती – ग्रामीण व दुर्बल भागात गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि भेदभावविरोधी मोहिमा राबवणे.
२. राजकीय पारदर्शकता – उमेदवार निवड, निधी वाटप आणि योजना अंमलबजावणीत सामाजिक लेखापरीक्षण व नागरिकांचा सहभाग सुनिश्चित करणे.
३. आर्थिक सक्षमीकरण – सूक्ष्म वित्त, लघुउद्योग व शेतीतील मूल्यवर्धनाद्वारे वंचित गटांना स्वावलंबी बनवणे.
४. सामाजिक संवाद – विविध गटांमध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रम व सहकार्याच्या व्यासपीठातून ऐक्य वाढवणे.
५. संशोधन व धोरणनिर्मिती – सतत अभ्यास करून त्यावर आधारित निर्णय घेणे.

या उपायांचा अंमल सरकारी यंत्रणा, नागरी समाज व स्वयंसेवी संस्थांच्या संयुक्त प्रयत्नांतूनच शक्य आहे.

संदर्भसूची -(References)

१. देशपांडे, स. (संपा.) (2023). मराठवाडा मुक्तिसंग्राम: एक मागोवा. औरंगाबाद: मराठवाडा मुक्तिसंग्राम अमृत महोत्सव समिती.
२. देशमुख, ग. ह. (1995). मराठवाड्याचा सामाजिक इतिहास. पुणे: कंटिनेंटल प्रकाशन.
३. जगताप, बी. एन. (2004). ग्रामीण महाराष्ट्रातील सत्तासमीकरण. औरंगाबाद: शुभांगी प्रकाशन.
४. पाटील, एस. टी. (2010). महाराष्ट्रातील राजकारण आणि समाजरचना. मुंबई: लोकप्रिय प्रकाशन.
५. राठोड, व्ही. डी. (2015). मराठवाड्याचा विकास प्रवास. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
६. गवळी, पी. आर. (2018). मराठवाड्यातील सामाजिक बदल आणि राजकीय नेतृत्व. जालना: ज्ञानदीप प्रकाशन.
७. सोहोनी, पुष्कर (संपादक) – महाराष्ट्रातील वास्तुकला : परंपरा आणि वाटचाल (दोन खंड), महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, 2024
८. दिवेगावकर, कौस्तुभ (2023) – मराठवाडा १९४८ : मुक्तिसंग्रामाचा समकालीन शोध
९. पोळ, का. व. (2023). मराठवाडा वैज्ञानिक विकास मंडळाचे सामाजिक कार्य. ऑनलाइन: Lulu.com.
१०. पवार, प. (2023). महाराष्ट्राचे राजकारण – राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.